

HET EINDE VAN DE AENEIS

Rechtvaardigheid in oorlogstijd

Mag je in de oorlog iemand doden? Wanneer moet je genade tonen? Is er in een oorlog ruimte voor persoonlijke wraakgevoelens? Maakt het daarbij nog een verschil om welke reden de oorlog wordt gevochten?

Aan de hand van deze module ga je op zoek naar een antwoord op deze vragen. Je gaat aan de slag met het einde van de *Aeneis*, een epos van de Romeinse dichter Vergilius, waarin het verhaal wordt verteld van de Trojaanse stamvader van de Romeinen, Aeneas. Nadat hij aan het einde van de Trojaanse oorlog uit Troje gevlucht is en na een aantal avonturen in Italië is aangekomen, ontstaat daar een grote oorlog over het recht van de Trojanen om daar een stad te stichten. In deze module ga je aan de slag met de vraag of het handelen van Aeneas in deze oorlog rechtvaardig is of niet.

HET VERHAAL VAN AENEAS

Om goed te begrijpen waarom Aeneas doet wat hij doet aan het einde van de *Aeneis* is het belangrijk om te weten wat er allemaal aan vooraf gegaan is. Daarom kun je hier een korte samenvatting van het epos lezen, waarbij de belangrijkste elementen dikgedrukt zijn.

Tien jaar lang had Aeneas, samen met de andere Trojanen gevochten om zijn stad te beschermen. Ten einde raad besloten de Grieken de welbekende list met het Trojaanse Paard uit te voeren. Toen de Grieken 's nachts uit het paard kwamen en de stad plunderden, werd Aeneas in een droom door de schim van Hektor aangespoord om de stad te verlaten, omdat de goden wilden dat hij ergens anders een stad zou stichten. Aeneas tilt zijn oude vader, Anchises, op zijn rug, neemt zijn zoontje Ascanius aan de hand en vlucht uit de stad.

Met de andere Trojanen die ontkomen zijn bouwt Aeneas een vloot en vaart de Middellandse Zee op. Onderweg beleeft hij jarenlang vele avonturen en komt onder meer zijn vader te overlijden. ***Steeds weer krijgt hij onderweg voorspellingen te horen, waaruit blijkt dat de goden willen dat hij een stad bouwt in Italië*** (daar kwamen de voorouders van de Trojanen namelijk vandaan).

Het wordt op die manier overduidelijk voor Aeneas en de Trojanen dat de goden willen dat hij een stad sticht in Italië. Maar hoe zat het dan in Latium, het gebied waar vandaag de dag Rome ligt, en waar Aeneas zijn stad moest stichten? ***Daar heerste koning Latinus over het Latijnse volk. Hij had een dochter genaamd Lavinia en een vrouw genaamd Amata.*** Al voordat de Trojanen kwamen, had Latinus van een orakel gehoord dat zijn dochter zou trouwen met een vreemdeling uit het buitenland. Omdat haar moeder dat niet wilde, was ***Lavinia echter beloofd aan Turnus***, het stamhoofd van de Rutuliërs, een ander volk in de regio Latium.

Zodra de Trojanen in Latium aan land komen, verwelkomt ***Latinus*** hen hartelijk en ***beloof*** hij ***Aeneas onmiddellijk een hechte vriendschap en een huwelijk met zijn dochter.*** Amata, die haar dochter al aan Turnus had beloofd, en Turnus zelf zijn hier natuurlijk enorm woedend om. Aeneas begint intussen aan de bouw van zijn nieuwe nederzetting. Wanneer echter een tijdje later ook nog het ***favoriete hert*** van de dochter van de koninklijke herder per ongeluk

tijdens de jacht wordt **gedood door Ascanius**, wordt het hele Latijnse volk boos op de Trojanen. Latinus, die als enige een oorlog wil vermijden, moet zich erbij neerleggen. Uit heel Italië komen volkeren Turnus te hulp.

Aeneas weet dat hij te weinig mannen heeft om de oorlog te kunnen winnen, dus besluit hij hulp te halen bij koning Evander. Hij was koning over het stuk van Latium waar later Rome zou komen te liggen. Nadat hij Aeneas vriendelijk heeft ontvangen, stuurt hij vierhonderd ruiters, onder leiding van zijn zoon Pallas, met Aeneas mee om de oorlog te winnen. **Aeneas belooft aan Evander dat hij zal zorgen dat Pallas veilig thuis zal komen.** De godin Venus, Aeneas' moeder, brengt haar zoon dan een schild gemaakt door de god Vulcanus.

Intussen, terwijl Aeneas nog op reis terug is vanaf Evander, omsingelt Turnus de Trojaanse nederzetting. De Trojanen besluiten om de poorten gesloten te houden en een confrontatie te voorkomen, maar **Nisus en Euryalus** sluipen 's nachts vrijwillig het Rutulische legerkamp binnen. Het lukt hen om een hoop Rutuliërs te doden, maar uiteindelijk worden ze allebei **betrapt en onthoofd**.

De volgende morgen gaat Turnus verder met de aanval. Hij dringt samen met zijn troepen de stad binnen, maar eenmaal in de stad worden ze volledig door de Trojanen overrompeld. Turnus kan ternauwernood ontsnappen door in de Tiber te springen en zich met de stroming mee te laten voeren.

Wanneer de Rutuliërs de volgende dag terugkomen om de Trojaanse stad opnieuw aan te vallen, keert ook Aeneas terug met de hulptroepen van Evander. Er volgt een grote strijd, waarin **Turnus uiteindelijk Pallas doodt**. Zodra Aeneas dit ziet richt hij een gigantisch bloedbad aan onder de Rutulische troepen. Een aantal belangrijke legerleiders wordt door Aeneas gedood. Juno, die aan de kant van de Rutuliërs staat, wil Turnus redden en besluit een nep-Aeneas te maken. Deze schim lokt Turnus weg van het gevecht naar een schip, dat Juno vervolgens laat wegvaren.

Het lijk van Pallas wordt de volgende dag teruggestuurd naar Evander. De Latijnen en de Trojanen spreken een **wapenstilstand af van twaalf dagen**. De doden van beide kanten worden begraven. Latinus wil dat de oorlog ophoudt en roept aan het einde van de wapenstilstand een raad bijeen. Latinus stelt voor om gezanten naar Aeneas te sturen om vredesvoorwaarden te bespreken. Drances, een Latijnse edelman, voegt hieraan toe dat hij vindt dat Turnus schuldig is aan de oorlog. Turnus weerlegt die mening en biedt aan om de oorlog te beslechten in een tweegevecht met Aeneas. Inmiddels bereikt hen het bericht dat de Trojanen optrekken naar hun stad, gedeeltelijk via het open veld en gedeeltelijk via de passen in de bergen.

De troepen van de Rutuliërs worden verdeeld en de oorlog vangt weer aan. Na de dood van Camilla, die de leiding had over één helft van het leger, moet Turnus zich terugtrekken om zijn volk te hulp te schieten. De nacht valt. **De volgende dag wordt er opnieuw een wapenstilstand afgesproken**, zodat Aeneas en Turnus een tweegevecht kunnen voeren. Zodra beide kanten een eed hebben afgelegd, **spoort de zus van Turnus, de nimf Juturna, de Latijnen aan om de Trojanen toch aan te vallen**. Dit gebeurt en opnieuw wordt er hevig gevochten. Aeneas raakt gewond door een pijl, maar wordt door de hulp van zijn moeder Venus genezen met een

krachtig kruid. Wanneer Aeneas terugkeert, probeert Juturna Turnus te redden door zijn wagen de andere kant op te sturen. Aeneas valt de stadsmuren dan aan.

Amata, die op de stadsmuur stond te kijken, ziet Turnus nergens meer, vermoedt dat hij gesneuveld is, en berooft zich van het leven met een strop. **Turnus keert terug en gaat een tweegevecht aan met Aeneas...**

Opdrachten

1. Benoem de aanleiding en ten minste 2 oorzaken van de oorlog tussen de Trojanen en de Latijnen.
2. Lees onderstaande tekst over de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog. Vergelijk de aanleiding en oorzaken van deze oorlog, met die van de oorlog uit de *Aeneis*. Noem tenminste 1 verschil en 1 overeenkomst.

Oorzaken Eerste Wereldoorlog

Er waren verschillende oorzaken voor de Eerste Wereldoorlog. De moord op aartshertog Franz Ferdinand door Gavrilo Princip zorgde er op 28 juni 1914 voor dat de politieke spanningen tussen de Europese machten escaleerden. Ferdinand was erfgenaam van de Oostenrijkse troon en stond bekend om zijn controversiële politieke opvattingen. Tegelijkertijd deed hij zijn uiterste best de vrede in Europa te handhaven. Dat mocht niet baten; zijn dood luidde het begin van de Eerste Wereldoorlog in, en op 2 augustus vielen de eerste doden van de Eerste Wereldoorlog.

Andere oorzaken van de Eerste Wereldoorlog waren de imperialistische rivaliteit tussen de grote Europese mogendheden, die streden om koloniale gebieden en economische invloed. In de aanloop naar de oorlog hadden verschillende landen bondgenootschappen gesloten om hun belangen te beschermen en hun veiligheid te waarborgen. Dit betekende dat een conflict tussen twee landen snel kon uitmonden in een grootschalige oorlog.

Bron: www.historischnieuwsblad.nl

3. Verdeel in een tweetal de rollen van Latinus en Turnus. Ascanius heeft net per ongeluk het hert gedood. Om de beurt moeten jullie in één minuut proberen de ander ervan te overtuigen om de oorlog met de Trojanen wel (Turnus) of niet (Latinus) te voeren.
4. Bedenk nu voor jezelf of je het eerlijk of rechtvaardig vindt dat de gebeurtenissen in *Aeneis* hebben geleid tot een oorlog. Zo ja, leg dan kort uit aan je teamgenoot welke oorzaak volgens jou het zwaarst weegt. Zo nee, leg dan kort uit aan je teamgenoot in welke situatie je een oorlog eventueel wel gerechtvaardigd zou vinden.

HET EINDE [Aeneis 12.930-949]

Aeneas heeft een speer geworpen, die het schild van Turnus doorboorde en vervolgens zijn bovenbeen raakte. Turnus valt op zijn knieën op de grond. De Rutuliërs schreeuwen vanaf de zijlijn...

a. Turnus' smeebede

930 Ille humilis supplexque oculos, dextramque precantem
protendens, "Equidem merui nec deprecor," inquit:
"utere sorte tua. Miseri te si qua parentis
tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
Anchises genitor), Dauni miserere senectae
935 et me, seu corpus spoliatum lumine mavis,
redde meis. Vicisti, et victum tendere palmas
Ausonii videre; tua est Lavinia coniunx:
ulterius ne tende odiis."

Aantekeningen

930	ille	verwijst naar Turnus
	oculos	acc. respectus, vertaal met 'qua ...'
	precor, -ari	smeken
931	protendo, -ere	uitstrekken
	equidem	inderdaad
	deprecor	om genaden smeken
932	utere	imp. ev. van utor, uti
	sors, sortis (f.)	hier: kans
	qua	= aliqua
933	tango, -ere	roeren, raken
934	miserere	imp. ev. van miseror
	miseror, -ari + gen.	medelijden hebben met
	senecta	ouderdom
935	seu (...) mavis	of, als je wilt, ...
	corpus	voeg toe: meum
	spolio, -are + dat.	beroven van
936	victum	voeg toe: me
	tendere palmas	de handen uitstrekken (om te smeken)
937	Ausonii	de Ausoniërs (andere naam voor de Latijnen)
	videre	= viderunt (gaat hier met A.c.I.)
938	ulterius ... odiis	ga niet verder met je haat

Stetit acer in armis

Aeneas, volvens oculos, dextramque repressit;
940 et iam iamque magis cunctantem flectere sermo
coeperat, infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri, victum quem vulnere Turnus
straverat atque umeris inimicum insigne gerebat.
945 Ille, oculis postquam saevi monimenta doloris
exuviasque hausit, furiis accensus et ira
terribilis, "Tunc hinc spoliis induite meorum
eripiare mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit,"

Aantekeningen

939	volvo, -ere reprimō, -imere	rollen inhouden
940	iam iamque magis cunctor, -ari flecto, -ere	meer en meer treuzelen van mening doen veranderen, overhalen
941	umero ... alto	bovenop zijn schouder
942	balteus fulgeo, fulgēre, fulsi cingula (<i>mv.</i>) bulla	zwaardgordel schitteren riem (<i>vertaal als ev.</i>) knop (<i>als versiering</i>)
944	sterno, -ere, stravi	neermaaien
945	monimentum + <i>gen.</i>	herinneringen aan ...
946	exuviae, -arum haurio, -ire, hausi furia	wapenbuit in zich opnemen razernij
947	indute	<i>voc. van</i> indutus ('gehuld')
948	eripiare + <i>dat.</i>	kun jij ontkomen aan ...
949	immolo, -are poena sceleratus sumo, -ere	doden wraak misdadig halen

Opdrachten

1. Bekijk regel 930-931. Leg uit dat Turnus' uitstraling niet met de inhoud van zijn woorden overeenkomt.
2. Beschrijf in eigen woorden de twee manieren waarop Turnus Aeneas probeert te overtuigen hem te sparen / zijn lijk terug te geven aan zijn familie in r. 932-936, en r. 936-938 respectievelijk.
3. Vergelijk regels 930 & 939. Wat valt je op? Wat is Vergilius' doel met deze formulering?
4. Leg uit welk beeld er geschetst wordt van Aeneas in r. 945-947.
5. Onderstaand vind je een wet uit de vroegste Romeinse wetsteksten die wij nog overhebben.
 - a. Hoe verhoudt dit zich tot Aeneas' doding van Turnus?
 - b. Hoe kijken wij hier tegenwoordig tegenaan? Maken we vandaag de dag andere keuzes in het straffen van fysiek geweld of moord?

Twaalf tafelenwet VIII.2

"Als iemands ledematen worden geschaad, en er kan niet tot een overeenkomst worden gekomen, moet er retributie zijn."

6. Verdeel in een tweetal de rollen van Aeneas en Turnus. Probeer als Turnus eerst in één minuut uit te leggen, waarom je vindt dat Aeneas jou moet sparen. Leg vervolgens als Aeneas in één minuut uit waarom Turnus toch moet sterven.
7. Bedenk voor jezelf of je vindt dat Aeneas een rechtvaardige keuze heeft gemaakt. Maakt het daarbij uit dat er een oorlog heerste of niet? Maakt het uit wat de reden voor de oorlog was? Bespreek kort met teamgenoot hoe jullie hier over denken.

JAN VAN FOREEST & DE EXSEQUIAE TURNI

Het einde van de *Aeneis* werd door de eeuwen heen vaak gezien als merkwaardig. Aeneas wordt door het werk heen namelijk vaak getypeerd als *pius* (vroom, plichtsgetrouw), terwijl Turnus omschreven wordt met termen gerelateerd aan *furor* (razernij, woede). Op het einde van de *Aeneis* draait Vergilius, zoals je hebt gelezen, de rollen om en beschrijft hij Aeneas als *furiis accensus* (*Aen.* 12.946). Ook eindigt het epos redelijk abrupt met de moord op Turnus en wordt het vervolg, zoals de bruiloft met Lavinia en het bouwen van de stad Lavinium, compleet achterwege gelaten.

Om deze reden hebben in de Renaissance en de Vroegmoderne Tijd een aantal schrijvers een supplement geschreven op de *Aeneis* om het verhaal af te maken, een dertiende boek. De bekendste variant hiervan is het *Supplementum* van de Italiaan Maffeo Vegio (1407-1458), waarin Aeneas weer omschreven wordt als *pius*, trouwt met Lavinia, en jaren later na zijn eigen dood als god wordt opgenomen tussen de sterren. Het beeld van een *pius Aeneas* is hersteld.

Een ander vervolg op de *Aeneis* is dat van Jan van Foreest (1586-1651), een Nederlands politicus en schrijver. Hoewel hij al op 13-jarige leeftijd naar de universiteit ging, koos hij niet voor een baan in de wetenschap, maar in de politiek. In 1636 werd hij de burgemeester van Hoorn en in 1648 moet hij (toen lid van de Hoge Raad van Holland en Zeeland) deelgenomen hebben aan het opstellen van de voorwaarden van de Vrede van Münster, die een eind bracht aan de Tachtigjarige Oorlog.

Van Foreest schrijft rond 1650 een vervolg in twee boeken, een dertiende en een veertiende, genaamd de *Exsequiae Turni* (de Rouwstoet van Turnus). Net als Maffeo Vegio beschrijft hij Aeneas weer gewoon als *pius*, maar het plot van zijn supplement volgt niet zozeer Aeneas, maar het lijk van Turnus en de mensen die daar een emotionele reactie op hebben. Ook besteedt hij veel aandacht aan het moeizame proces van vrede stichten na een oorlog. Van Foreest was geïnspireerd door zijn eigen ervaring na de Tachtigjarige Oorlog.

Het dertiende boek van de *Exsequiae Turni* begint waar de *Aeneis* eindigt en beschrijft hoe Aeneas de zwaardriem van Pallas van Turnus' lichaam haalt en dat lichaam naar Latinus laat brengen. Latinus probeert overkomen door schuldgevoel zijn eigen leven te nemen, maar Mercurius weerhoudt hem hiervan in opdracht van Jupiter. Vervolgens arriveert Pilumnus, de broer van Turnus, in Latium en zweert hij wraak te zullen nemen op Aeneas om de dood van zijn broer. De laatste scène van boek XIII bestaat uit een debat over het wel of niet sluiten van vrede. Aan het einde van het boek is Pilumnus enigszins gekalmeerd en heeft Latinus zijn verlangen naar vrede uitgesproken.

Het veertiende boek begint met een godenvergadering waarin Jupiter stelt dat de vrede tot stand moet worden gebracht. Juturna, nimf en zus van Turnus, wordt door Juno naar haar broer Pilumnus en vader Daunus gestuurd om ook hen van de voordelen van de vrede te overtuigen. Lavinia wordt intussen door Venus beroofd van haar herinneringen aan Turnus en zij krijgt in ruil daarvoor gevoelens voor Aeneas. Het boek eindigt met een rouwstoet die het lijk van Turnus naar Daunus brengt en een vredesafsprake tussen Latinus en Aeneas.

Opdrachten

1. Noem uit de tekst hierboven de twee argumenten voor de theorie dat de *Aeneis* nog niet was afgerond.
2. Bedenk op basis van de inhoud van hun supplementen hoe Maffeo Vegio en Jan van Foreest respectievelijk dachten over Aeneas' moord op Turnus. Vonden ze de moord rechtvaardig? Welke overwegingen zijn relevant voor hen als het gaat om het beoordelen van Aeneas' acties?

PILUMNUS WOEDEND

Wanneer de broer van Turnus, Pilumnus in de stad gekomen is, wordt hij intens verdrietig om de dood van zijn broer. Wanneer hij even later bij de vergadering over de vredesvoorwaarden aansluit, luistert hij eerst naar een speech van koning Latinus waarin die vertelt over de dood van Turnus en hoe die tot stand is gekomen. Pilumnus neemt dan het woord...

a. Pilumnus is woest [13.412-416]

412 Hactenus una mihi fuerat modo causa doloris,
solaque germani mors torsit cognita mentem:
nunc etiam torquet mortis mihi cognitus auctor,
415 et simul in poenas ulciscendique figuras
mille rapit stimulisque immanibus urget Erinnys.

Zorgden de goden er maar voor dat Turnus veilig was en zijn mening nog kon uiten en dat alles nog als vroeger was! Dan was er nu geen lang debat nodig.

Aantekeningen

412	hactenus	tot nu toe
413	germanus	broer
	cognita	hoort bij sola mors, dominant vertalen
	torqueo, torsi	martelen, folteren
414	cognitus	zie cognita in r. 413
	auctor	dader, veroorzaker
415	poena	boetedoening, straf
	ulciscor, ulcisci, ultus	zich wreken, wraak nemen
416	rapit	voeg toe: me
	stimulus	zweep, pijn, kwelling
	urget	voeg toe: me
	Erinnys	wraakgodin, furie

b. Pilumnus' mening over wat er moet gebeuren [13.417-429]

417 Aut Latii commune decus communibus armis
tutandum simul Ausonidis, aut omnibus una
mors obeunda foret; nec tot pro millibus unus
420 obiectandus erat. Sed nunc simul occidit omnis
cum duce res Latii nec veri copia voti est;
abstulit hanc victor; parendum legibus illis,
quas cum pace dedit pulchra tibi.

En nu vraag je nutteloos aan de Latijnen of ze liever oorlog of vredesverdragen willen. Dit is het besluit van de vijandige leider. Nu moeten jullie op zijn bevel de wapens neerleggen en het bit tussen de tanden nemen (=gehoorzamen).

Aantekeningen

417	decus, decoris (n)	eer, trots
418	tutandum	vul aan: esset
	tutor, tutari	beschermen
	Ausonidis	vertaal: van Ausonië
419	obeunda	gerundivum nom ev v
	obeo, obire	sterven
	foret	= esset
420	obieto, obiectare	prijsgave, opofferen
	omnis ... res Latii	vertaal: heel Latium
421	copia	gelegenheid, mogelijkheid
	votum	eed, belofte van trouw
422	parendum	voeg toe: est

c. *Pilumnus* wil zich er niet bij neerleggen [13.430-434]

430 Pro pudor! Aeneae Latii rex serviat! Hoc vos,
o Rutuli, prohibete nefas, virtutis avitae
et Turni memores, haec si non cura remordet
pectora Laurentum, si vilis rex suus illis
et sua libertas et di patriique penates.

Aantekeningen

430	Aeneae	<i>dat. van Aeneas</i>
431	nefas (n) avitus	misdaad, onrecht van de / onze voorouders
432	memores memor, memorare	<i>Pilumnus richt zich weer op Latinus i.p.v. de Rutuliërs</i> (hier + <i>gen.</i>) denken aan, gedenken
433	remordeo	kwellen, terugbijten
434	Laurens, -ntis vilis, -e rex suus ... penates di patrius	Latijns, inwoner van Latium waardeloos, nutteloos (<i>lees als nom. mv.</i>) voeg toe: sunt = <i>nom mv. van deus</i> vaderlands

Opdrachten

1. Leg voor tekst a t/m c uit op welke manier *Pilumnus* de Latijnen probeert te overtuigen om de wapens weer tegen Aeneas op te nemen.
2. Welk stijlfiguur vind je in r. 413-414.
3. In tekst b staan veel vormen van het gerundivum.
 - a. Onderstreep / markeer / noem alle vormen.
 - b. Wat is het effect van al deze gerundiva op boodschap die de tekst probeert over te brengen?
4. Wat wordt er concreet bedoeld met de woorden *nec veri copia voti est* (r. 421)?
5. Leg uit dat *Pilumnus* in r. 423 het woord *pulchra* ironisch gebruikt.
6. Welk stijlfiguur vind je in r. 433-434.
7. Ben je het eens met *Pilumnus* woorden? Of alleen met een deel? Vind je dat de voorgestelde wraak op de Trojanen een rechtvaardige reactie zou zijn?
8. Hoe zou Jan van Foreest zelf gedacht hebben over *Pilumnus* woorden, wanneer je zijn persoonlijke leven in overweging neemt?